

Hartwin Spenkuch, *Preußen – eine besondere Geschichte. Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur 1648–1947*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019, ss. 532, ISBN 978-3-525-35209-0.

Autor recenzowanej książki nie bez racji już w tytule zaznaczył, że napisał dzieje Prus w sposób dość szczególny. Można powiedzieć, że po 1945 r. temat „państwa pruskiego” czy „Prus” należał do szczególnie ważnych zagadnień w historiografii światowej, wiązany był – w zróżnicowany oczywiście sposób – z dziejami ogólnymi nowożytnych Niemiec, również z ocenami epoki nazizmu i drugą wojną światową. Dziś można byłoby napisać grubą książkę tylko o dziejach Prus w historiografii lat 1945–2021. Stwierdzenie to siłą rzeczy odnosi się w pierwszym rzędzie do historiografii niemieckiej, ale w następnej kolejności także do historiografii polskiej, francuskiej czy angielskiej¹. Wątki apologetyczne, tak silne w historiografii niemieckiej, przeplatały się z ostrymi i zdecydowanymi ocenami krytycznymi, widocznymi w historiografii rosyjskiej, polskiej, ale i amerykańskiej. Godny odnotowania jest fakt, że istniejące przez kilka dziesięcioleci dwa państwa niemieckie różniły się, wielokrotnie w sposób zasadniczy, w spojrzeniu na dziedzictwo pruskie. W Niemieckiej Republice Demokratycznej wynikało to oczywiście z uwarunkowań ideologicznych i potęgi cenzury. Apologety w starym stylu w mniejszym lub większym zakresie działali (znajdując zresztą w różnym stopniu poparcie) w Republice Federalnej Niemiec, by wspomnieć tylko przykładowo takie nazwiska, jak Walter Hubatsch czy Hans-Joachim Schoeps. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. doszła do głosu nowa „fala” zainteresowania Prusami, mniej jednoznaczna, wielopłaszczyznowa². Oczywiście główny problem ze spojrzeniem na Prusy polega na tym, że sporne, i to niekiedy w sposób bardzo istotny, są kwestie nieraz podstawowe: Prusaków z krwi i kości nie brakowało, ale w istocie nie istniał naród pruski; dyskusyjny pozostaje także problem, od kiedy

¹ Pozytywne, zwłaszcza do czasów pierwszej wojny światowej, było z reguły stanowisko historiografii angielskiej. Wielbicielem Prus, postaci Fryderyka Wielkiego i armii pruskiej był angielski historyograf doby romantyzmu Thomas Carlyle (1795–1881). Por. moje uwagi na marginesie najnowszej próby syntezy dziejów Prus podjętej przez angielskiego historyka Christophera Clarka, dzieła ogromnie chwalonego w Niemczech: Stanisław SALMONOWICZ, *Prusy w historiografii angielskiej*, *Zapiski Historyczne*, t. 73: 2008, z. 2–3, s. 211–219. Zob. Christopher CLARK, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, Cambridge, Mass. 2006. Wydanie niemieckie ukazało się już w następnym roku: Christopher CLARK, *Preußen. Aufstieg und Niedergang 1600–1947*, übers. v. Richard BARTH, Norbert JURASCHITZ, Thomas PFEIFFER, München 2007. Zob. też wydanie polskie: Christopher CLARK, *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, tł. Jan SZKUDLIŃSKI, Warszawa 2009.

² Odsyłam do moich rozważań nad ewolucją historiografii i opinii publicznej, zarówno w Republice Federalnej Niemiec jak i w Niemieckiej Republice Demokratycznej, w epoce przed zjednoczeniem Niemiec. Zob. Stanisław SALMONOWICZ, *Pokłosie „pruskiej fali”*, *Olsztyńskie Studia Niemcoznawcze*, t. 2: 1989, s. 5–21. Przedruk tego tekstu ukazał się w mojej książce: idem, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992.

zaczynać i kiedy kończyć relację o państwie pruskim. Rola Prus w dziejach Niemiec, w dziejach społeczeństwa, w dziejach kultury niemieckiej – wszystko to budziło liczne kontrowersje. Nowy wątek, który pojawił się w badaniach polskich z tego zakresu, a zyskał też zwolennika w osobie wybitnego historyka niemieckiego Klaus Zernacka, polega na traktowaniu całej historii pruskiej jako swego rodzaju historycznego tworu, który w dużej mierze był poniekąd państwem i społeczeństwem ulokowanym między Niemcami a Polską³.

Hartwin Spenkuch jest uznanym specjalistą w zakresie badań nad sprawami pruskimi w Niemczech, głównie badaczem dziewiętnastowiecznej historii Prus. Jego próba syntezy dziejów pruskich wyraźnie różni się od innych takich prób z okresu ostatnich kilkudziesięciu lat (Gerd Heinrich, Wolfgang Neugebauer, Christopher Clark). Lata 1648–1947, z niewielką tylko wzmianką o sytuacji wcześniejszej, badacz przedstawił w sześciu częściach, w których obraz konkretnego okresu jest dalece nierówny wobec innych.

W części pierwszej, zatytułowanej *Preußen zwischen Ost und West. Außenpolitik 1648 bis 1933* (s. 17–48), autor w dużej mierze opisuje nie tylko politykę zagraniczną i pozycję państwa pruskiego, lecz także jest to jakby skrót dziejów politycznych w ogóle, w czym jednak niemal zupełnie zanikają tak istotne wątki, jak dzieje militarystyki pruskiego, rozlicznych wojen i ich znaczenie dla państwa pruskiego. Dodajmy, że ratujący tę sytuację opis systemu państwowego jest dopiero piątą w kolejności częścią książki. Część druga, szczególnie może godna pochwały, to opracowanie zatytułowane: *Preußens Wirtschaft. Landesausbau, Staatswirtschaft, Industrialisierung, Zoll- und Finanzpolitik* (s. 49–85). Zwróciłbym jednak w tym miejscu uwagę, że tak głośno i ważne reformy pruskie z początku wieku XIX, rozczłonkowane do tego w paru działach, jakby zatracają swoją wielką moc historyczną. Nieco zaskakuje, że kolejna część, zatytułowana *Preußens Regionen. Autonomiestreben und Integration in den (eroberten) Territorien* (s. 86–109), została poświęcona problematyce niezbyt przyciągającej uwagę w dotychczasowej historiografii niemieckiej. W wielu niemieckich próbach syntetycznych zagadnienie to z reguły stanowi zupełny margines, zwłaszcza dla okresu sprzed drugiej połowy XIX w. Autor natomiast dopiero czwartą część swojej książki zatytułował: *Preußens Gesellschaft. Bauern, Adel, Bürger – Arbeiterbewegung – Militär – Minderheiten* (s. 109–184). Mamy tu więc kontynuację koncepcji, że każda grupa zagadnień omawiana jest jednolicie i odrębnie: od początków XVII w. po wiek XX.

³ Przed laty na konieczność takiego podejścia wskazywali historyk niemiecki Klaus Zernack i historyk polski Marian Biskup. Chodziło nie tyle i nie tylko o zrozumiałe regionalizmy, epokę zarówno XVI–XVII w., co i – a może nade wszystko – kolejną epokę od rozbiorów polsko-litewskiej Rzeczypospolitej w XVIII w. Mam na myśli także drukowane w językach kongresowych prace Gerarda Labudy, Janusza Małka, Bogdana Wachowiaka czy moje własne. Autor recenzowanej pracy uwzględnił w bibliografii moją próbę syntezy, ale ani jej nie skrytykował, ani szerzej nie wykorzystał. Przyjmijmy, że przynajmniej w jednej kwestii szkodzi to jasności jego wywodów: brak czasem koniecznych rozważań ustrojowych, dynastycznych, prawniczych, które – może wbrew pozorom – odegrały zasadniczą rolę w zdumiewającym fakcie, iż biedny elektorat brandenburski, którego władcy – jedna z linii Hohenzollernów – stali się od pewnego momentu suwerennymi władcami Prus Książęcych, przekształcony został drogą głównie militarnych sukcesów w Królestwo Pruskie, które stało się europejskim mocarstwem.

Przy takim założeniu, jeżeli unika się powtórzeń, to mamy w pewnym stopniu do czynienia z oderwaniem od wielu kwestii istotnych. Czy zalety tej koncepcji przeważają nad jej wadami, nie jest łatwo stwierdzić, ale sądzę, że czytelnik mniej zorientowany w całości dziejów pruskich ma tu nieraz do czynienia z lekturą niewolną od wątpliwości.

Dopiero w następnej partii książki przechodzimy do kwestii, które dla dziejów Prus wolałbym wskazywać jako punkt wyjścia dla zrozumienia całości. Chodzi o część piątą, zatytułowaną *Preußens politisches System. Monarchischer Absolutismus und innere Staatsbildung – Reformphasen und Reformblockaden – Verfassungsentwicklung und politische Kultur 1848 bis 1914 – demokratischer Freistaat* (s. 185–250). Jest to ustrojowo-polityczny opis dziejów rządów w Prusach, w rzeczywistości zakończony opisem rządów socjaldemokratów w Prusach do 1933 r. Problem roli i znaczenia Prus, wraz z ich mitologią i „arcypruską” armią dla nazistów, autor skwitował kilkoma tylko zdaniem. Pragnę zauważyć, że w mojej próbie syntezy dziejów pruskich postąpiłem jednak zupełnie inaczej, uwzględniając tradycję pruską w hitlerowskiej Rzeszy w latach 1933–1945. A skoro autor przyjmuje w swoich rozważaniach cezurę roku 1947, to trzeba jednak ten problem, jakże istotny wówczas w wypowiedziach alianckich na temat losów Niemiec, omówić. Czy jednak w sumie tak ważny temat mógł być w pełni omówiony, nawet stosunkowo zwięzłe, skoro część ta liczy ledwie 65 stron?

Godna uwagi jest natomiast część poświęconą kulturze, mimo niewątpliwych obaw, jakże dla mnie istotnych w odniesieniu do poszczególnych epok, w jakiej mierze kultura niemiecka może być identyfikowana z kulturą będącą „zasługą” czy „specyfiką” kultury pruskiej. Autor ujął to zagadnienie w obszernej części szóstej, zatytułowanej: *Staatskultur, Kulturstaat und Bürgergesellschaft. Bildende Künste, Musik, Literatur, Architektur – Denkmäler und politische Feste – Bildung und Wissenschaft – Protestantismus und Katholizismus* (s. 251–370). Uważam te rozważania za próbę z pewnością interesującą. Siłą rzeczy nie brakuje tu kwestii dyskusyjnych, odwołam się więc do mojej próby syntezy w tych kwestiach. Należę do historyków, którzy zarówno w aspekcie mitologicznym, jak i co do realiów społecznych kładą nacisk na antropologię kulturową w odniesieniu do zjawiska społeczeństwa pruskiego, specyficznych form tej wspólnoty, problemu tzw. cnót pruskich czy pojęcia „Preußentum”. Pojęcie to, pozytywnie funkcjonujące w dziejach pruskich, było np. w polskiej opinii publicznej końca XIX w. jednoznacznie negatywnie oceniane, a jako zjawisko w języku polskim określane mianem „prusactwo”. W moich tekstach podjąłem próbę rozróżnienia pojęcia „prusactwo” jako funkcjonującego negatywnie w polskiej historiografii, literaturze czy satyrze u progu XX w., od poddanego pod dyskusję pojęcia ogólniejszego – „prusycyzmu” – jako zjawiska o wielu odmiennych płaszczyznach⁴.

⁴ Dałem obszernie wyraz tym kwestiom w mojej próbie syntezy. Por. Stanisław SALMONOWICZ, *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, übers. v. Maria V. STEFANSKI, Herne 1995, s. 357–388 (rozdział pt. *Zur Verpreußung Deutschlands. Preußische Mentalität und preußische Mythologie und ihre Rolle in der deutschen Geschichte*). Moje stanowisko wykorzystujące różne wątki literackie, a także satyryczne (głównie nie z Polski lecz z Bawarii!) nie spotkało się z uznaniem Wolfganga Neugebauera. Zob. Wolfgang NEUGEBAUER, [rec.] Stanisław SALMONOWICZ, *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, Historische Zeitschrift, Bd. 265: 1997, H. 2, s. 421–422. Problem jest jednak istotny, zasadnicze pytania co do roli specyficznej mentalności pruskiej pozostają w historiografii otwarte i nie należy ich zbyt łatwo odrzucać.

Do tych uwag należy jeszcze dodać, że wstęp do książki, zatytułowany *Einleitung. Preußen in Forschung und Öffentlichkeit – Buchkonzept, Leitfrage, Wertmaßstab* (s. 7–16) oraz ostatnia część, siódma, pt. *Preußen und die Welt. Historiographie und Erinnerungsgeschichte im Wandel – internationale Verflechtung und transnationale Bezüge als (künftiges) Forschungsfeld* (s. 371–443), stanowią stosunkowo szerokie odniesienie się autora do dziejów Prus w historiografii i spojrzenia na nie z perspektywy świata i Niemiec. W tym ujęciu zabrakło mi jednak stanowiska bezpośredniego przez wieki sąsiada Prus, czyli Polski.

Podsumowaniem rozważań autora jest krótki tekst zatytułowany: *Staat als Leitkategorie für die Geschichte Preußens*. Do uwag tych, bliskich zresztą już tytułowi mojej książki sprzed wielu lat, wróć w zakończeniu mojej recenzji.

Własne badania autora uzupełnia załączony do książki wykaz bibliograficzny. Nie jest to wprawdzie bibliografia rozumowana, wiele pozycji jest cytowanych, ale nie widać śladu głębszego ich wykorzystania, bo autor rzadko polemizuje z przeciwnymi poglądami. Z naszej perspektywy stałym problemem jest kwestia wykorzystania dorobku historiografii polskiej. Wiemy, że jest to dla wielu historyków niemieckich problem językowy, ale wiadomo również, że u wielu z nich jest to ukrywany stały stereotyp, jakoby polscy historycy (choć już nie anglosascy czy francuscy) nie byli wystarczająco obiektywni, stąd bierze się nadal aktualne obowiązywanie zasady *polonica non leguntur*. U recenzowanego autora nie jest z tym źle, dla niektórych kwestii wykorzystał on istotny zestaw prac polskich, jeżeli zostały przetłumaczone na język niemiecki. Oczywiście byłbym gotów uzupełnić bibliografię w omawianej książce choćby o niektóre – publikowane w językach kongresowych – prace Gerarda Labudy, Janusza Małłka czy niżej podpisanego⁵. Nie tylko chodzi tu o nieraz bardzo solidnie oparte na archiwaliach badania regionalne (Pomorze *sensu largo* wraz z prowincją królewiecką), lecz także wiele dyskusji i rozważań metodologicznych, konstruktywnych i merytorycznych, dalekich od jakże łatwo nieraz zarzucanej jednostronności polskich badań⁶. Moje uwagi o badaniach polskich związanych z dziejami Prus mogłyby tworzyć wrażenie, że ujmowanie przez Hartwina Spenkucha spraw polskich, zwłaszcza tych dziejowianostwiecznych, budzi szczególnie zastrzeżenia. Tak jednak nie jest i właśnie Spenkuchowi zawdzięczamy (na s. 170–184) zwięzłe, ale wśród dotychczasowych autorów syntez niemieckich niewątpliwie najlepsze ujęcie tych spraw⁷. Tu przy okazji nasuwa się

⁵ Odsyłam tu do moich uwag zawartych w artykule: Stanisław SALMONOWICZ, *Auf dem Weg zur neuen Synthese der Geschichte Preußens*, Acta Poloniae Historica, vol. 78: 1998, s. 218–224.

⁶ Wielka mitologia Prus jako państwa praworządne już od epoki Fryderyka II zasługiwałaby może na szersze spojrzenie. Toruński ośrodek badań nad prawem niemieckim, który przed laty powstał pod moim kierunkiem na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, ogłosił ostatnio monografię o charakterze historycznoprawnym, stanowiącą istotny przyczynek do spojrzenia na praworządne państwo pruskie w jego rządach nad polską mniejszością. Zob. Anna TARNOWSKA, *Weil XY Pole ist. Prusko-niemieckie państwo prawa wobec polskiej mniejszości (1850–1914)*, Toruń 2019. Por. także inną istotną pozycję: Magdalena NIEDZIELSKA, *Rządzący i rządzeni. Państwo wobec opozycji politycznej w prowincji pruskiej w latach 1842–1862*, Toruń 2015.

⁷ Kolejno otrzymaliśmy zwięzłe omówienie narastania polsko-pruskiego konfliktu (w latach 1830 i 1848), aż po wyraźne zaostrenie antagonizmów pod rządami Bismarcka. Autor

uwaga, że w bogactwie pruskiej bibliografii otrzymujemy nieraz monografie na często niemal identyczny temat, napisane zarówno w Polsce, jak i w Niemczech czy Stanach Zjednoczonych⁸.

Streszczenie zwięzłych, syntetycznych uwag autora nie wydaje się uzasadnione. Należy natomiast ustosunkować się do wspomnianego swego rodzaju podsumowania książki, zatytułowanego *Staat als Leitkategorie für die Geschichte Preußens* (s. 444–449). Stanowisko autora jest tu kontynuacją wielu poprzedników. Dotyczy to także mojego ujęcia jako historyka prawa, gdzie kategoria „państwo” zajmuje swoje miejsce centralne już w tytule. Tak więc jesteśmy zgodni co do tego, że państwo pruskie to dynastia Hohenzollernów oparta na czynniku militarnym i rozbudowanym, w pewnym sensie najnowocześniejszym w Europie, aparacie biurokratycznym. Oczywiście można tu wyróżnić od XVII w. fazy ewolucyjne, a autor kładzie nacisk na to, że przed wybuchem pierwszej wojny światowej narastały sprzeczności. Czytamy bowiem: „Monarchie und bürokratische bzw. militärische, gutenteils adelige Eliten sowie autoritäre Traditionen wirkten bis 1918 wie ein Tropfen auf dem politischen System. Mit dem Wegfall dieser Barrieren konnten sich Preussen und Reich zu demokratischen, zivilen Republik wandeln. Mentale Überhänge des Kaiserreichs blieben freilich in der Krise ab 1930 relativierbare Belastungen” (s. 414).

Zasadniczym pytaniem jest, jak należy ocenić całość omawianego ujęcia dziejów Prus pióra Hartwina Spenkucha oraz jego oryginalność. Wydaje się, że badacz spraw pruskich winien docenić tę próbę, którą można określić jako „syntezę pionową”, nie zaś chronologiczną, jak to z reguły ma miejsce w przypadku niemal wszystkich nowszych zarysów syntetycznych. Zabrakło w takim ujęciu sporów periodyzacyjnych, a niektóre ważne daty czy wydarzenia znalazły się jakby na marginesie, nieraz rozczłonkowane na poszczególne części pracy. Wyznaczenie cezury początkowej dzieła na rok 1648, a nie np. na rok 1618, wskazuje jednak na niepełność tej próby ujęcia fenomenu Prus, w którym połączenie biednej Brandenburgii z bogatym handlowo Królewcem odegrało jednak bardzo istotną rolę. Docenić należy i śmiałość koncepcji autora, i jego szeroką erudycję. Kwestia (nie)uwzględnienia równoległych nieraz polskich badań z uwagi na barierę językową pozostaje siłą rzeczy problemem aktualnym, także na przyszłość. Bogata literatura przedmiotu, która cały czas narasta, skłania do konkluzji, że temat Prus pozostaje ciągle ważnym elementem dyskusji nad losami nowożytnej Europy i stanowi jeden z podstawowych problemów historiografii niemieckiej.

Stanisław Salmonowicz*

<https://orcid.org/0000-0001-8874-7042>

omówił poza zagadnieniem ludności polskiej także szereg kwestii regionalnych (Kaszubi, Śląsk, Warmia, Mazury).

⁸ Nie ma natomiast w tej chwili w naukowej literaturze niemieckiej odpowiednika opracowywanego przez wiele lat w ośrodku poznańskim wielotomowego dzieła, opartego na studiach źródeł w szerokim zakresie tego słowa. Zob. ostatni opublikowany, liczący aż 1086 stron tom z tej serii: *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, red. Grzegorz KUCHARCZYK (Historia Prus. Narodziny, mocarstwowość, obumieranie, t. 3), Poznań 2014. Por. moje uwagi o nim: Stanisław SALMONOWICZ, *Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871)*, *Zapiski Historyczne*, t. 80: 2015, z. 3, s. 287–308.

* Em., Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

BIBLIOGRAFIA

- Clark, Christopher. *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.
- Clark, Christopher. *Preußen. Aufstieg und Niedergang 1600–1947*. Translated by Richard Barth, Norbert Juraschitz and Thomas Pfeiffer. München: Pantheon Verlag, 2007.
- Clark, Christopher. *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*. Translated by Jan Szkudliński. Warszawa: Bellona, 2009.
- Kucharczyk, Grzegorz, ed. *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014.
- Neugebauer, Wolfgang. Review of *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, by Stanisław Salmonowicz. *Historische Zeitschrift* 265/2 (1997): 421–422.
- Niedzielska, Magdalena. *Rządzący i rządzeni. Państwo wobec opozycji politycznej w prowincji pruskiej w latach 1842–1862*. Toruń: Wydawnictwa Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015.
- Salmonowicz, Stanisław. “Auf dem Weg zur neuen Synthese der Geschichte Preußens.” *Acta Poloniae Historica* 78 (1998): 218–224.
- Salmonowicz, Stanisław. “Pokłosie ‘pruskiej fali.’” *Olsztyńskie Studia Niemcoznawcze* 2 (1989): 5–21.
- Salmonowicz, Stanisław. “Pokłosie ‘pruskiej fali.’” In Stanisław Salmonowicz. *Od Prus Księżęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, 137–149. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1992.
- Salmonowicz, Stanisław. *Preußen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*. Translated by Maria V. Stefanski. Herne: Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 1995.
- Salmonowicz, Stanisław. “Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871).” *Zapiski Historyczne* 80/3 (2015): 287–308.
- Salmonowicz, Stanisław. “Prusy w historiografii angielskiej.” *Zapiski Historyczne* 73/2–3 (2008): 211–219.
- Spenkuch, Hartwin. *Preußen – eine besondere Geschichte. Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur 1648–1947*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Tarnowska, Anna. *Weil XY Pole ist. Prusko-niemieckie państwo prawa wobec polskiej mniejszości (1850–1914)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2019.